

Konkoly Katalin:

A szorongás mint az individuális
tökéletesség elérhetetlenségének következménye
/Csehov "A szekéren" c. novellájának elemzése/

Csehov novellájának hőse a magánynak, az individuum bezártságának áldozata. Egy reneszánsz elképzelés 19. század végi haldoklásának lehetünk tanúi.

Ez az idea – az individuális tökéletesség, az egyénként elérhető teljesség, kiteljesedés gondolata – az egész évszázad irodalmán végigvonult. Azonban miután Tolsztoj és Dosztojevszkij útkeresései kimutatták: az individuális teljesség megvalósítására, a "zárt rendszer" életben tartására nincs lehetőség, a kísérletek kudarccal, tragédiával végződnek – ez az eszme illuzórikussá vált. A "nyílt rendszerek" elfogadása, a személyre szabott-szűkített gondolkodás feladása azonban hosszú folyamat. Talán e folyamat kezdeti szakaszába illeszthető bele a csehovi magányos hős sorsa.

Természetesen, a magányos hős fogalma itt egészen más értelmet kap, mint Tolsztojnál vagy Dosztojevszkijnél. Az orosz klasszika képviselőinek hősei még hisznek az individuális önmegvalósítás lehetőségében. Raszkolnyikov számára alapvető tény, hogy ő mint individuum, mint önálló személyiség szabad, mindentől független, a társadalom által szabott normák nem érvényesek rá. Az önmegvalósítás humanista programját kipróbálja önmagán, sajátos, önálló értékrendszert igyekszik kidolgozni. Ezzel a kísérlettel saját létezését teszi kockára, s ehhez az erőt önmagába vetett hitéből reméli meríteni. Lehetőségeit feltétlenül korlátlanak tekintí, mert csak így képviselheti a tökéletességet. Határtalan meggyőződése, individuális, személyes teljességébe vetett hite azonban elkerülhetetlenül tragédiába torkollik,

mert – a koncepció illuzórikusságát leleplezve – a maga elé nagy célokat kitűző hős hite, az általa képviselni szándékolta eszme nem bizonyul elég erősnek, alkalmasnak a teljesség elérésére.

Anna Kareninában sem merül fel a tökéletesség és a személyiség elválasztásának lehetősége, ő is abszolutizálja a személyiséget. Tolsztoj az ő tragédiájával mutat rá a humanista program paradox voltára: e koncepció individuálisan nem valósítható meg.

A koncepció logikus megváltozásából következően a hosszú út, a Golgota végigjárásához szükséges több száz oldalas regény helyébe kisebb terjedelmű elbeszélés lép, ugyanis sokkal rövidebb idő is elég ahhoz, hogy a hős átélje lehetőségeit, illetve azok hiányát: a reneszánsz program megvalósítására való képtelenségét. A csehovi figurákból hiányzik az önmagába vetett feltétlen hit vagy legalábbis annak illúziója, ami szükségszerűen leszűkíti a lehetséges megoldások körét.

Tolsztoj és Dosztojevszkij hőseihez képest Csehov tanítónője összehasonlíthatatlanul passzívabb, kiszolgáltatottabb. Helyzetét "tragédián-túli" állapotnak nevezhetnénk. Ő már nem hisz a nagy cél elérhetőségében, az önmegvalósítás lehetőségében. E program igazában már nem szól hozzá, ő csak kívülállóként szemléli az eszméért tragikus sorsot vállaló hősokeket, akiknek sikertelen harca elrettentő példaként áll előtte: "... azok az élénk, ideges, érzékeny lények, akik hivatásról, az eszme szolgálatáról beszéltek, hamar belefáradtak és cserbenhagyták az ügyet". Amikor Marja Vasziljevna a tanítónői pályát választotta, nem az elhivatottság, nem egy nagy eszme vezérelte – pusztán csak szükségből, a megélhetésért, a létminimum eléréseért tette ezt. Vakmerő vállalkozásokra, drámaiságra az ő esetében már nincs lehetőség, mert nincs mit kockára tennie, nincs belső energiája, amely mozgásra ösztö-

nőzné. Nincs hit, amit el lehetne veszíteni, mert a csehovi hős felismerte az efféle vállalkozás értelmetlenségét, az ő esetében felesleges katasztrófikusságát.

Az elbeszélés keretét képező utazás – a faluból a városba és vissza – ironikus ellenpárja a humanista önmegvalósítás a tanítónő számára lehetetlen útjának. Marja Vasziljevna tizenhárom éve rendszeresen megteszi ezt az utat, amely mindig ugyanonnan vezet ugyanoda – vagyis sehová. Az útnak az a szakasza, amelyet a két stabil végpont /a város és a falu/ bezár – ez az ő jelenlegi élettere; de jövőjét sem tudja már másképp, másutt elképzelni. Csak látszatát kelti a mozgásnak, valójában azonban nem halad sehová. Örögi körben mozog, amiből kitörni nem vágyik igazán, s nem is lenne rá képes. Magát az utazást nem tudja élvezni, mert nem nyújthat számára semmi újat; egyetlen vágya csak az, hogy minél hamarabb hazaérjen. Erőfeszítései már a leghétköznapibb dolgokban is megfenneklenek. Az előljáróság elnöke, a felügyelő és a gondnok akaratlanul is akadályozzák őt az iskola ügyeinek rendbehozásában – az egyik azért, mert nem lehet elérni, a másik nem is ért ezekhez a dolgokhoz, a gondnok pedig buta, műveletlen ember. Ilyen hétköznapi falakba ütköznek a tanítónő hétköznapi céljai, de ő mégis inkább ezek között vergődik – ahol mindenestre nagyobb bajok, kudarcok nem érhetik –, semhogy nekifogna egy olyan vállalkozásnak, amiről eleve tudja, hogy katasztrófával végződne, egy olyan eszme nevében, amelyben ő maga sem hisz.

A valóságos út, amin a szekér halad, hűven jelképezi a tanítónő életbeni lehetőségeinek korlátozottságát, illetve hiányát: "... emitt a parasztok nem engedik, amott a pap földje esik útba, azon nem lehet átmenni, a harmadik helyen Ivan Ionov vett meg egy parcellát az uraságtól s árkot ásott köréje. Nemegyszer vissza kellett fordulniok".

Hősnőnk jelenét tehát ez az út és az iskolai munka je-

lenti. Ténylegesen csak tizenhárom éve él itt és így, de a monotonitásban már elvesztette időérzékét: úgy érzi, mintha már száz éve ilyen lenne az élete, mintha egész múltja ehhez az életmódhoz kapcsolódna. Létezik azonban egy másik múltja is, ami a vjazovjei tanítóskodást megelőzte, a valaha valóságos múlt – gyermekkora. Erre azonban már nem szokott emlékezni, már majdnem mindent elfelejtett. Pedig ez a boldog gyermekkor képvisel egyedül értéket Marja Vasziljevna életében; hiányzik is neki a családi fészek melege, a kiegyensúlyozottság, a harmónia érzése. Ez a hiányérzet a mű végén jelenik meg legélesebben, amikor az elrobogó vonat peronján álló nő sziluettje édesanyja alakját idézi fel Marja Vasziljevna-ban, s vele együtt az elveszettnek tűnő régmúlt boldogságot. Marja Vasziljevna-ban egyre inkább elhomályosulnak ezek az emlékek, mint ahogyan szó szerint elmosódtak már édesanyja fényképének kontúrjai: a képen csak a haj és a szemöldök látható. A tanítónő szeretné ugyan a rég tapasztalt értékeket újra megtapasztalni, újra elővarázsolni: elképzeli, hogy Hanov feleségeként újraélné a régi boldogságot, egyúttal Hanovot is megmentené a fizikai és szellemi haláltól; végre újra szépnek látná őt valaki, lennének barátai, ismerősei, érdekesen telnének a napok – mindez azonban megmarad az álom, a vágy szintjén.

Marja Vasziljevna számára tehát éppúgy létezik a teljesség, az önmegvalósítás, a tökéletesség igénye, mint a tolsztoji vagy dosztojevszkiji hősök számára – azzal a különbséggel, hogy őt már nem mozgósítja ez az igény, ezt a vágyat nem kísérli meg realizálni.

Felmerül elvileg egy kiút, egy cselekvési lehetőség Marja Vasziljevna-ban: a Hanovval való házasság gondolata: "... és eszébe jutott, hogy ha ő ennek a férfinak a felesége vagy nővére volna...". Ezt a gondolatot azonban már csirájában megfojtja az a tény, hogy Hanov /bár jóindulatú és

külsőre még szép ember/ nem rendelkezik azokkal a konkrét emberi értékekkel, amelyekre Marja Vasziljevna-nak szüksége lenne. Hanov, úgy tűnik, beletörődött kisszerű, unalmas életébe, nem adja semmi jelét annak, hogy valamiféle felemelkedésre, változtatásra képes lenne, sőt, hogy egyáltalán igénye lenne ilyesmire: "De csak nevet, s szemlátomást minden mindegy neki, jobb életre nem kívánczik".

A tanítónő harmonikus emberi életre vágyik, vágyaiban törekszik a teljességre /"szeretett volna szerelemre, boldogságra gondolni - arra, ami sohasem valósul meg"/, de érzi, hogy ezt a problémát megoldani nincs sem ereje, sem lehetősége, mert az élet által potenciálisan adott kiút /házasság Hanovval/ nem abszolút érvényű. Önmagában sem bízik igazán, hiszen amikor felvetődik benne a kérdés - "Feleségnek lenni?" - , végiggondolja, milyenné vált azóta, hogy magányosan él, és a keserű tények még keserűbb összefoglalásaként így kiált fel: "Milyen szörnyű lenne az ő helyzetében, ha beleszeretne valakibe!". A szerelmet - ilyen állapotban - már nem meri vállalni, tudatosan elkerüli a felesleges gyötrődést, az esetleges katasztrófát.

Miután ezt a megoldást el kell vetni, saját boldogságát megteremteni nem tudja, nem marad más, mint a gyermekkori emlékek által képviselt értékek őrzése. Ez az értékőrzés természetesen nem tudatos program a tanítónőnél, csak tudat alatt lényévé vált, mintegy ösztönös védekezésésképpen a sivár, unalmas, eseménytelen, tartalmatlan élet felmorzsoló, lélekölő hatása ellen. Látnunk kell azonban, hogy ez a statikus értékőrző állapot nem tartható fenn a végtelenségig, a belső emléktartalékok utánpótlás híján előbb-utóbb ki fognak merülni /már most kimerülőben vannak/, s ez a folyamat az értékek fokozatos pusztulásának irányába mutat.

Egy konkrét, de ugyanakkor filozófiai érvényű érték - a szépség - pusztulásának is szemtanúi lehetünk. Hanovban is,

Marja Vasziljevna is megvan /illetve megvolt/; de ez hiábavaló, kihasználatlan, parlagon heverő érték, önmagában nincs módja igazán megnyilatkozni. A bennük – s az életben is – potenciálisan meglévő, rejtőzködő szépség érvényesülési lehetőség híján meghal, elvész. Ez a "haldoklás" lassú folyamat, de már mindkettőjükön láthatók kezdeti jelei: Marja Vasziljevna "ettől az élettől idő előtt megöregedett, eldurvult, megcsúnyult, szögletes és ügyetlen lett a mozgása, mintha ólomba öntötték volna, nem tetszik már senkinek". "Negyvenéves-forma volt ez a Hanov, gyűrött arcú, fáradt kifejezésű, már észrevehetően öregedett /.../ járásában volt valami alig észrevehető, ami arról árulkodott, hogy szervezete gyenge, mérgezett, a pusztulás küszöbén áll". Hanov szépsége ugyan még látható /"de még mindig szép ember volt és tetszett a nőknek"/, de e szépség haszontalan: "Érthetetlen – gondolta Marja Vasziljevna –, hogy isten miért ad ennyi szépséget, vonzó bájot, ilyen szomorú, kedves szemeket gyenge, szerencsétlen, semmirevaló embereknek". A szépségnek ez a halványuló, erejét egyre veszítő megnyilvánulása még gyötrelmesebbé teszi az amúgy is nehezen elviselhető életet. A szépség és a tartalmatlan élet összekapcsolásának gondolata értelmetlennek tűnik, mert e két ellentét megütöztetése nem feltétlenül, sőt várhatóan nem vezethet a teljességhez.

Miért nevezhetjük nehezen elviselhetőnek ezt az életet? Azért, mert az abszolútum elérésének szubjektív igénye és a hős tényleges passzivitása közötti ellentmondás belső feszültséget: szorongást szül. Hiába hát a "tragédián-túliség" állapota, hiába tudja hősünk, hogy a nagy vállalkozás, a teljesség, individuális tökéletesség álma értelmetlen, mert kivihetetlen; ez az intellektuális pozitívum mégis pszichikai negatívumot, hiányérzetet teremt. Meg kell jegyeznünk, hogy elemzésünkben a szorongás nem tisztán pszichológiai fogalom

/ahogyan a szépség sem csak esztétikai, hanem filozófiai kategória is/; jelen esetben a szorongást eszmetörténeti szempontból értelmezzük, mert eszmetörténeti oka van és eszmetörténetileg szüntethető meg.

Térjünk most vissza ahhoz a reneszánsz elképzeléshez, amely a személyiséget, az individuumot tette meg középpontjává. Ez azt feltételezi, hogy a világ is van az individuumért, s nem csak az individuum a világért. Csehovnál az individuumot a humánnummal azonosító ember számára a világ már értelmetlennek tűnik, mert a fenti feltételnek nem felel meg. Az ember is képtelen hasznára lenni a világnak, így otthontalan benne. Marja Vasziljevna otthontalan – egyrészt a szó legszorosabb értelmében, mert az a kis odú, ahol lakik, távolról sem felel meg az otthon fogalmának; másrészt otthontalan az emberi kapcsolatok szintjén is, hiszen nincs egyetlen meghitt barátja, barátnője sem, nem tartozik senkihez a szó legtisztább értelmében vett emberi módon. Gondoljunk csak a kocsmabeli jelenetre, ahol ki van téve a muzsikok rosszindulatú célozgatásainak, vagy arra, milyen barátságtalanul szól rá Szemjon, a kocsis: "Kapaszkodj, Vasziljevna!". Ez egy személytelen, arcát vesztett, tárgyiasult világ – Csehovnál a viszonylag aprólékos leírás előjoga tárgyaknak, illetve a természeti környezetnek jut –, s ez a világ lehetetlenné teszi, megfojtja az egyes ember törekvéseit. Az egyén így nem hihet önmaga kiteljesedésének lehetőségében.

A novella hőse látszólag elfogadja ezt az állapotot, vágyainak nem is ad explicit kifejezést. Ezt talán gyengeségnek látjuk, de egyúttal a "jó ízlés" jele is: nem mondja ki önmagával kapcsolatban a helyzetfelismerő és cselekvésre ösztönző nagy kérdést, mert tudja, hogy üresen kongna, frázisnak tűnne. Önnön problémáit implicite tartalmazzák Hanovval kapcsolatos gondolatai: "A tanítónő elnézte a férfit, és sehogy sem értette, miért él ott ez a különc? Mit nyújthat ennek az érdekes

külsejű, finom nevelésű vagyonos férfinak ez az istenhátamögötti sáros fészek, ez a vidéki unalom? /.../ Miért él itt, mikor módjában állna akár Pétervárott, akár külföldön töltenie életét? /.../ Marja Vasziljevna megijedt, megsajnálta ezt a férfit, aki elpusztul, maga sem tudja miért, mi végre". Önmagának csak egyszer teszi fel a kérdést: "Feleségnek lenni?" – és akkor is "mellébeszéléssel" üti el a választ – azonban ez csak látszólag "mellébeszélés", valójában helyzetének pontos ismeretét tükrözi. A tanítónő gondolatai tehát megrekednek a probléma konstatálásánál – épp azon a ponton, amit átlépve cselekvő hőssé kellene válnia. Marja Vasziljevna azért lehet a környezetével szemben kritikus, önmagával szemben pedig elnéző, mert a hangos önostorozással vissza kellene csúsznia a nagyregények világába, cselekednie kellene.

Mivel Marja Vasziljevna nem lépheti át ezt a határt, nem lát értelmes cselekvési lehetőséget – de ugyanakkor ebbe a lehetetlenség-tudatba nem nyugszik bele igazán –, szorongás fogja el: "Az egész élet olyan érthetetlen, az emberi kapcsolatok olyan beláthatatlanul bonyolulttá váltak, hogy eláll az ember szívverése és szorongás fogja el, ha csak rágondol"; "Tanítás után mindennap fáj a feje, ebéd után nyomást érez a szíve alatt. /.../ Éjszaka vizsgákról, parasztokról, hóbuckákról álmodik /.../ mindentől fél".

A szorongás időleges feloldására a gyermekkori emlékek álmvilága alkalmasnak tűnik ugyan, de az ebben rejlő lehetőségek sem örökéletűek, idővel elkerülhetetlenül elnyeli őket a banalitás, a hétköznapi élet szürkesége. A másik menekvési lehetőség éppen a szándékos banalitásba merülés: a hős, mivel a külvilágban vágyait nem tudja realizálni, éppen a tárgyiasult világot, az apró gondokat, az elintéznivalókat használja fel az őbenne keletkezett légüres tér kitöltésére: "Marja Vasziljevna folyton csak az iskolára gondolt, arra, hogy milyen feladatok lesznek a vizsgán. /.../ Megint a tanítványai jártak az

eszében, a vizsgák, a pedellus, az iskolai tanács. /.../ Reggel hideg van, nincs aki befűtsön, a pedellus elment valahová, – A gyerekektől össze kell szedni a pénzt tűzifára. /.../ A legbosszantóbb az volt, hogy a cukor meg a liszt is átázott".

A tanítónő nem gondolkodik, csak reflektál, s van is joga elhessegetni magától a lényegét illető, hűsbavágó gondolatokat, mert gondolati mélységet nem tőle kell várunk, hanem Csehovtól. A gondolatmenetek megszakítására pedig azért van szükség, hogy ne űrüljön bele helyzete kilátástalanságának tudatába: hogy a kocsisnak válaszoljon, ahhoz bizony nagy önuralomra, önmegtartóztatásra van szüksége. A reflektálás a konfliktushelyzet állandósulását jelenti, ami legalább olyan fájdalmas dolog, mint a tolsztoji vagy dosztojevszkiji aktív, cselekvő hősök tragédiavállalása, tehát ezt is nyugodtan nevezhetjük hőstettnek.

Marja Vasziljevna elfogadja sorsát, intellektuálisan várja a jobbat, bízik az életben rejlő lehetőségekben – ha nem így lenne, a novella végén a száguldó vonat könnyen öngyilkosságra csábíthatta volna. Ezt bizonyíthatja a következő szövegbeli példa: "Elképzelte azt a boldogságot, amely sohasem valósul meg". Ugyanez később, a novella végén is előfordul, de más formában: "...azt a boldogságot, amely sohasem volt". Itt a múlt idő utalhat arra, hogy már nem tagadja olyan kategorikusan a boldogság lehetőségét a jövőben. De – és ez a valószínűbb – értelmezhető úgy is, hogy már az egykor valóságos múlt sem tűnik valóságnak. Ez sötét árnyat vet hősünk további sorsára, amelyről Csehov természetesen nem ad információkat, s így mi sem ítélnénk felette.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Csehov hősnője elfogadja a szubjektív és az objektív szféra közti "vergődést", s az azzal járó szorongást. Ezt pontosan azért teheti meg, mert nincs határozott meggyőződése, nem lát lehetőséget az ellentétek személyes egybefogására, az individuális tökéletesség, a teljesség elérésére.